

University of Groningen

Partijcultuur in Nederland

Voerman, Gerrit

Published in:
 Benaderingen van de geschiedenis van politiek

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
 Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
 2006

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (2006). Partijcultuur in Nederland: naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij. In G. Voerman, & D. J. Wolfram (editors), *Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (blz. 43-49). Kossman Instituut, Rijksuniversiteit Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij

Gerrit Voerman

‘Aanstaande zondag is het 1 mei. Voor de PvdA een bijzondere dag. In veel afdelingen worden de oudere leden getraakteerd op een bezoekje van jongere leden die hen een rode roos aanbieden. Een goede traditie die door veel “rooie rakkers” van het eerste uur op prijs wordt gesteld. Veelal gevolgd door aardige gesprekjes over de oude tijd en de gevoerde strijd. En dat het de moeite waard is ook nu nog die strijd te voeren voor de zwakkeren in de samenleving, en voor solidariteit en medemenselijkheid. Dat is immers de kern van de boodschap van 1 mei.’ Met deze woorden richtte de toenmalige PvdA-voorzitter Ruud Koole zich in 2005 tot de achterban van zijn partij.¹ Wervend en strijdbaar klinkt het 115 jaar na de eerste viering van de eerste mei in 1890 bepaald niet meer, maar toch lijkt de partijvoorzitter zijn woorden niet zomaar te hebben gekozen. Door inhoud (solidariteit met de zwakkeren) te verbinden met vorm (de traditie van de eerste mei, het symbool van de rode rozen); door een brug te slaan tussen de verschillende generaties in de partij; en door – hoe zwak ook – te refereren aan een gezamenlijk, inspirerend geacht verleden, roept hij het beeld op van de PvdA als een in de geschiedenis gewortelde gemeenschap van gelijkgestemden. Koole lijkt bovenal te appelleren aan een politiek gevoel, meer nog dan aan politieke strijd of een programma.

Eenzijdige benadering van de politieke partij

Die mentale, affectieve of emotionele kant van de politieke partij maakt deel uit van een meeromvattend geheel dat als partijcultuur kan worden aangeduid. Dit fenomeen bestaat al zolang er partijen bestaan, maar toch is er tot op heden weinig aandacht aan geschonken, in ieder geval in Nederland. Dat lijkt samen te hangen met de vaak wat eenzijdige kijk die politicologen en historici hebben op de verhouding tussen de politieke partij en haar achterban. Politicologen zijn boven alles gefocust op de electorale kant van die relatie, getuige het vele onderzoek dat wordt verricht naar de factoren die van invloed zijn op het stemgedrag van de kiezer. Voorzover zij aan partijleden aandacht besteden, draait het in de regel om de betekenis die deze voor een partij hebben. Leden worden dan vooral beschouwd als contribuanten die goed zijn voor een substantieel deel van de partij-inkomsten, als voetvolk voor de verkiezingscampagnes, als kader dat de organisatie draaiende houdt, of als potentiële kandidaten voor vertegenwoordigende lichamen. De partijleden fungeren in dit perspectief dus primair als hulpbronnen van de partijorganisatie; het gaat er om in welke opzichten zij een bijdrage (kunnen) leveren aan de partij. De vraag *waarom* leden tot een partij toetreden en wat de partij voor hen betekent, lijkt van veel minder belang; dit thema is althans door Nederlandse politicologen nog weinig bestudeerd.²

Deze sterk functionele benadering van het partijlid is niet alleen gebruikelijk binnen de politicologie, maar kenmerkt – doorgaans impliciet – ook veel partijgeschiedenissen. Deze zijn vaak sterk institutioneel gericht, in de zin dat de ontwikkeling van de partij in organisatorische of ideologische zin erin centraal staat.³ Voorzover leden hierin aan bod komen, gebeurt dat in geaggregeerde vorm: het gaat dan om hun totalen, die als uitdrukking van de organisatorische sterkte of financiële kracht van een partij worden beschouwd. Een voor-

beeld hiervan is de monumentale studie van J.A. Bornewasser over de Katholieke Volkspartij (KVP). Hoe indrukwekkend zijn geschiedenis ook is, het springt in het oog dat de auteur eigenlijk niets zegt over wat de KVP aantrekkelijk maakte voor haar leden, of over de partijcultuur in het algemeen.⁴ Overigens dient te worden benadrukt dat Bornewasser hierin geenszins alleen staat.

In plaats van het accent te leggen op de betekenis van leden voor de politieke partij, zoals politicologen en historici vaak doen, zou ik willen pleiten voor het omgekeerde, namelijk het centraal stellen van de betekenis van de partij voor haar achterban – en dan niet primair in politiek opzicht, maar vooral in sociaal-culturele zin. Sinds de oprichting van de Antirevolutionaire Partij (ARP) in 1879 zijn er honderdduizenden in Nederland lid geworden (en vaak ook gebleven) van een politieke partij – uit traditie, omdat ze het met haar doelstellingen eens waren, misschien ook omdat het partijlidmaatschap uitzicht bood op een bepaalde functie. Veel meer dan tegenwoordig hield de partij vroeger – in de periode van de ideologisch getoonzette massapolitiek – voor haar leden (althans voor een deel daarvan) iets speciaals en gemeenschappelijks in.⁵ Aan die collectieve beleving refereert bijvoorbeeld de titel *Herinneringen aan de Unie waarin wij ons thuisvoelden*, van een herdenkingsbundel van de Christelijk Historische Unie (CHU) die in 1980 verscheen toen de Unie in het CDA opging.⁶ Voor alle partijen zijn dit soort uitspraken wel te vinden. ‘Het is Leven om in de Partij te zijn’, schreef een communist in 1929 in een ode aan de Communistische Partij in Nederland (CPN), waarin hij uitgebreid de onderlinge kameraadschap roemde.⁷ De partij als een warm bad, maar waarom precies vereenzelvigden leden zich zo sterk met hun partij – zo veel meer dan tegenwoordig het geval lijkt te zijn? En wat deed de partij om dit identificatieproces te bevorderen?

Partijcultuur

Voor een antwoord op deze vragen kan de bestudering van de cultuur van een partij verhelderend werken. Op het eerste gezicht wordt de achterban van een partij bijeengehouden door organisatorische structuren, een gedeelde ideologie en programmatische overeenstemming, maar dit is niet het hele verhaal. De inhoudelijke, politiek-ideologische identificatie met een partij is natuurlijk van fundamenteel belang – zo niet een noodzakelijke voorwaarde –, maar de loyaliteit en betrokkenheid van een partijlid lijken daarnaast ook te worden beïnvloed door de mate waarin hij of zij zich in de heersende cultuur binnen een partij herkent en zich hiermee verbonden kan voelen. Het gaat hier dan om het samenspel van de informele, mentale en emotionele aspecten van de partij waarlangs die identificatie kan verlopen: de sfeer (de nestgeur, de saamhorigheid, het wij-gevoel, de gezelligheid); de in de partij heersende normen, spelregels of gedragscodes; bepaalde vormen van het partijleven (omgangsvormen, gewoonten, rituelen, symbolen, tradities, manifestaties, taalgebruik en retoriek); mobilisatievormen (partijbijeenkomsten zoals congressen, toogdagen en meetings; demonstraties, campagnevoering); een legitimerende, zingevende visie op het verleden van de partij, enzovoort.⁸ Deze aspecten dragen alle bij aan de identiteit van de partij, maar zijn er tegelijkertijd vaak ook weer een expressie van.

Geïnspireerd door Henk te Velde – die aan het onderzoek naar de politieke cultuur in Nederland een grote impuls heeft gegeven⁹ – reken ik tot de partijcultuur ook de opvatting en (religieuze) beleving van politiek, dat wil zeggen de aard van de verhouding van de partij – en haar leden – tot het politieke. Politieke partijen streven allemaal de uitoefening van

invloed of macht na, maar zij geven elk op eigen wijze invulling aan de manier waarop zij politiek bedrijven of zeggen te willen bedrijven: procesgericht dan wel resultaatgericht; principieel en ideologisch of pragmatisch en praktisch; gouvernementeel georiënteerd of oppositioneel; dualistisch of monistisch; met uitsluitend parlementaire middelen of ook door buitenparlementaire acties. Het betreft hier overigens meer dan de strategie van de partij die men zo nodig naar believen kan aanpassen; het gaat om een wezenlijke karaktertrek, een overtuiging van haar leden, met de bestendigheid die daar bij hoort.

Last but not least gaat het ook om de wijze waarop politiek door de achterban wordt beleefd. Een paar voorbeelden kunnen verduidelijken wat hier wordt bedoeld. Wat generaliserend uitgedrukt zien bijvoorbeeld de liberalen meer de betrekkelijkheid van politiek in en hebben zij meer oog voor gezelligheid. ‘Een beetje meer relativiseren in de politiek, bereid zijn naar anderen te luisteren en af en toe ook eens om jezelf kunnen lachen, zonder de ernst van de zaken waar het in de samenleving om gaat te vergeten’. Het zijn de woorden van VVD-coryfee Hans Wiegel in 1968, in zijn antwoord op het strenge en serieuze *Tien over rood* van de interne pressiegroep Nieuw Links in de PvdA.¹⁰ Op de omslag van zijn boekje staat een foto van een biljartende Wiegel, met een biertje op de tafelrand. Tegenover deze ‘relaxte’ liberale attitude staat de houding van de sociaal-democraten: zij zijn meer gepassioneerd, vatten de politiek ernstig op en kennen weinig zelfspot. ‘Er is in de PvdA, goede uitzonderingen niet meegerekend, een onderontwikkeld gevoel voor de betrekkelijkheid van het eigen standpunt,’ aldus de parlementair journalist Henry Faas, wiens beschouwing vlak voor die van Wiegel verscheen. ‘Altijd zijn ze [de socialisten] serieus. Altijd zo betweterig. Altijd zo massalerig. Altijd zo fel.’¹¹

Genese van de partijcultuur

Het ligt voor de hand dat de cultuur van een partij doorgaans meer langs de weg der geleidelijkheid is ontstaan dan dat zij de uitkomst is van een doelbewust, rationeel ontwerp – zoals de constituering van een partij dat wel is, met statuten, een huishoudelijk reglement, een notariële acte en (voorheen doorgaans) koninklijke goedkeuring. Dit neemt niet weg dat bij de organisatorische inrichting van een partij zeker ook cultureel bepaalde overwegingen een rol kunnen spelen: het gebruik van termen als unie, bond of partij in de naamgeving van partijen bijvoorbeeld is veelzeggend. Zo kozen de behoudende liberalen, toen zij zich aan het begin van de twintigste eeuw aaneensloten, voor de aanduiding ‘Bond van Vrije Liberalen’. Hun afkeer van alles wat naar organisatie zweemde, kwam ook tot uitdrukking in de aanduiding ‘Centrale Commissie van Advies’ voor het landelijke coördinerende orgaan (andere partijen zouden dit het hoofdbestuur noemen). Abraham Kuiper, de oprichter van de ARP, koos daarentegen nadrukkelijk voor de term ‘partij’ in de benaming, en noemde het hoofdbestuur ‘Centraal Comité’, hetgeen zijn organisatie een militanter aanzien gaf.

Het lijkt erop dat in de tweede helft van de negentiende eeuw de cultuur van een partij in zekere zin aan haar organisatievorming vooraf is gegaan. Die cultuur kon vaak aansluiting vinden bij en gestalte krijgen door politieke stijlen, oriëntaties, tradities of actierepertoires die al vóór de oprichting van de partij in onderscheiden leefwerelden van bepaalde delen van de samenleving bestonden. Dennis Bos heeft dat in zijn studie *Waarachtige volksvrienden* op fraaie en overtuigende wijze aangetoond voor de Amsterdamse socialistische arbeidersbeweging in de tweede helft van de negentiende eeuw – inclusief de

Sociaal-Democratische Bond.¹² Te Velde heeft met betrekking tot de CHU gewezen op de negentiende-eeuwse sociabiliteit als verklaring voor de eigenaardige structuur en cultuur van de Unie in het partijstelsel van de twintigste eeuw.¹³

Dat partijvorming aansloot bij reeds bestaande configuraties van mentaliteiten en tradities wil overigens niet zeggen dat de partijcultuur uitsluitend spontaan of zonder invloeden van buitenaf vorm kreeg. Zij kon tevens op meer doordachte wijze een gezicht krijgen (zoals bij de naamgeving van partijorganen of partij-instellingen, of door de canonisering van een triomfalistische visie op het verleden van de partij) – ook al doordat partijen soms leentjebuur speelden bij buitenlandse zusterpartijen.¹⁴ Een fraai voorbeeld van een in hoge mate geconstrueerde partijcultuur biedt de CPN. Onder een andere benaming was deze partij in 1909 ontstaan als een orthodox-marxistische afsplitsing van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Na de Oktoberrevolutie in 1917 doopte deze radicale groepering zich om tot Communistische Partij in Nederland (CPN), en sloot zich aan bij de Communistische Internationale. Van een communistische partijcultuur kon toen natuurlijk nog geen sprake zijn, maar in de jaren twintig kreeg deze bijzonder snel vorm als gevolg van een proces dat de historicus Eric Hobsbawm als de ‘invention of tradition’ heeft aangeduid.¹⁵ Stukje bij beetje zette Moskou een specifieke communistische cultuur in de verf door de instelling van hoogtijdagen, het gebruik van bestaande of de introductie van nieuwe symbolen (rode vlag, hamer en sikkel), de oprichting van allerlei organisaties, en de herdenking van gezichtsbepalende gebeurtenissen (zoals de Oktoberrevolutie, het overlijden van Lenin). In de CPN kreeg zo in korte tijd een min of meer gezamenlijk beleefde communistische identiteit gestalte.¹⁶ Deze communistische cultuur en identiteit kwamen vanzelfsprekend alleen tot ontwikkeling omdat zij konden worden gefundeerd op een wezenlijke, sinds 1917 bestaande gemeenschappelijke oriëntatie binnen de partij, namelijk de identificatie van de partijleden met de Oktoberrevolutie en de opbouw van het socialisme in de Sovjet-Unie.

Onderzoek naar de partijcultuur

Resumerend kan worden gesteld dat de cultuur van een partij een samenstel is van oriëntaties, stijlen en vormen die geleidelijk aan gestalte hebben gekregen, ofwel het gevolg waren van min of meer bewuste ingrepen, of een combinatie van beide. Omdat de partijcultuur zich ook na haar ontstaan niet in een vacuüm heeft ontwikkeld is het zinnig om haar in een bredere sociaal-culturele en politieke context te bestuderen, niet alleen in de beginfase van het partijstelsel maar ook in de twintigste eeuw, die tot nu toe nog nauwelijks is onderzocht. In de afgelopen eeuw maakten de meeste Nederlandse partijen immers deel uit van een zuil, of beter gezegd van een ‘morele gemeenschap’ – een leefwereld op zich, min of meer afgesloten van de andere, met eigen politiek-morele opvattingen, een eigen mentaliteit, een zingend verleden en een uitgesproken toekomstbeeld.¹⁷ De politieke partij was lange tijd een wezenlijk onderdeel van deze gemeenschap, en werd er natuurlijk door gevoed – ook in cultureel opzicht. Tegelijkertijd maakte de partij ook deel uit van het politieke domein, waarin zij eveneens bloot stond aan bepaalde invloeden. Hier kunnen zich tussen partijen culturele uitwisselingen hebben voorgedaan, waarbij zij bepaalde stijlvormen van elkaar overnamen. Ook kregen partijen te maken met nieuwe communicatiemiddelen zoals de luidspreker, film, radio, later de televisie en recentelijk internet, die in de partijcultuur moesten worden ingepast.

Bestudering van dit interactieproces tussen morele gemeenschap, partij en politiek domein kan de ontwikkeling van de partijcultuur in de twintigste eeuw verhelderen. Een comparatieve benadering is daarbij nuttig. Door de culturen van partijen op meer systematische wijze onderling en in de tijd met elkaar te vergelijken krijgen de eigen, unieke elementen meer reliëf en worden tegelijk ook de overeenkomsten in vorm en stijl duidelijker zichtbaar. Wanneer het zo is dat partijen op elkaar reageerden, dan kan daarbij wellicht ook worden vastgesteld welke partij initieerde en wie kopieerde, en welke partijen vooraan stonden bij de technologische modernisering.

Naast de focus op de ontwikkeling van de partijcultuur in de brede zin des woords zou in de individuele partijgeschiedenissen meer aandacht kunnen worden besteed aan de culturele aspecten van de partij. Vanzelfsprekend blijft het belangrijk dat ook de ideologische opvattingen en organisatorische structuren van een partij in hun historische ontwikkeling onderzocht worden – niet alleen omdat dit op zichzelf genomen waardevol kan zijn, maar ook omdat met de uitkomsten van dit type onderzoek de context wordt geboden waarbinnen de cultuur van een partij op een zinvolle wijze bestudeerd kan worden. Met andere woorden: de bestudering van de partijcultuur zou zeker niet ten koste moeten gaan van het onderzoek naar andere facetten van een partij, maar deze invalshoek zou wel meer geïntegreerd kunnen worden in de tot nu toe gebruikelijke vormen van partijgeschiedschrijving. Daarbij gaat het dan niet alleen om de analyse van de relatie tussen partijleden onderling en tussen de aanhang en de partij – dus om de partij als gemeenschap. De wat ik maar noem culturele benadering van een partij kan ook licht werpen op andere aspecten van haar interne functioneren.

Als illustratie hiervoor kan de SP dienen. Deze aanvankelijk maoïstische partij heeft al tegen het einde van de jaren zeventig Mao en China afgezworen en doet de laatste jaren erg haar best om zich meester te maken van de sociaal-democratische erfenis van Troelstra tot en met Den Uyl.¹⁸ Ondanks deze inspanningen haar geschiedenis te herschrijven zijn in haar partijcultuur nog altijd de sporen van de maoïstische beginperiode herkenbaar aanwezig. Dit geldt bijvoorbeeld voor haar opvatting van politiek – zoals het ‘dicht bij de mensen’ willen staan, het belang van buitenparlementaire actie, en het optimisme over de positieve effecten van politiek en maatschappelijk activisme (zo hanteert partijleider Jan Marijnissen soms nog letterlijk een slogan van Mao uit het *Rode Boekje*, ‘durf te strijden, durf te winnen’, die tot 1980 ook als ondertitel van het partijblad *de Tribune* werd gebruikt). En het feit dat Marijnissen al sinds 1988 partijvoorzitter is en sinds 1994 deze functie met het voorzitterschap van de Tweede-Kamerfractie combineert zonder dat dit binnen de partij veel protest oproept, kan niet alleen uit zijn onmiskenbaar succesvolle optreden verklaard worden, maar vooral ook uit de dominante positie die de partijleiding als instituut altijd binnen de van oorsprong uiterst centralistische SP heeft ingenomen – en die door de partij zonder al te veel gemor altijd aanvaard is. Pas op het partijcongres in mei 2003 was voor het eerst sprake van enig verzet tegen de dominante positie van Marijnissen, wat zal samenhangen met de enorme ledengroei die de SP in betrekkelijk korte tijd heeft doorgemaakt en het onvermogen van de partij om al die nieuwkomers te socialiseren en in te wijden in de partijcultuur.

Slot

De partij als een gemeenschap van gelijkgestemden, waar ‘het leven is’ en ‘waarin je je thuis voelt’, is hedentendage sterk op zijn retour of lijkt zelfs nauwelijks meer te bestaan, zeker niet meer bij de grote partijen. Misschien is dat gevoel alleen nog op bepaalde dramatische momenten aanwezig, wanneer er een verkiezingsoverwinning valt te vieren of een nederlaag te betreuren. Het is zeker geen sentiment meer voor het hele leven, zoals het partijlidmaatschap dat tegenwoordig ook steeds minder is. De oorzaken hiervan liggen mede in de voltooiing van de emancipatie van de groepen in de samenleving waarvoor vooral de grote partijen opkwamen en het proces van de individualisering en de daarmee gepaard gaande teloorgang van de morele gemeenschappen. Als gevolg hiervan zijn deze partijen steeds meer op zichzelf aangewezen. Nu het tijdperk van de ideologische massapolitiek in de afgelopen decennia is beëindigd, moeten zij zich tot op zekere hoogte opnieuw definiëren – en daar zijn zij ook mee bezig. In dit heroriëntatieproces sterven niet alleen oude gedachten, maar ook oude vormen – zo kwamen ondanks de oproep van de partijvoorzitter slechts enkele honderden van de ruim 60.000 PvdA-leden op de landelijke 1 mei bijeenkomst in 2005 af. De verbinding van programma met emotie, in het verleden een beproefd recept om de achterban in beweging te krijgen, lijkt haar mobiliserende werking te hebben verloren – en dat niet alleen binnen de PvdA maar waarschijnlijk ook in andere grote partijen.

Van het zingevende karakter dat de politieke partij vroeger voor haar achterban had, lijkt tegenwoordig weinig meer over – al kan het beeld er in de kleinere partijen anders uitzien – en daarmee is een wezenlijk bestanddeel van de partijcultuur ten onder gegaan. Ook al is de partijcultuur als zodanig geenszins verdwenen, zij is wel anders van karakter geworden. Met die transformatie is een bepaalde periode afgesloten, die nu wacht op bestudering.

Noten

¹ PvdA Infobrief, 29 april 2005.

² Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992) 160.

³ Gerrit Voerman, ‘De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 120 (2005) 226-269.

⁴ J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*. Band I: *Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995); band II: *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen 2000).

⁵ Gerrit Voerman, ‘Politiek van levenswerk tot handwerk. De autobiografie als bron van de politieke cultuur’, in: Hans Renders ed., *Het leven van een doodsbericht* (Amsterdam 2005) 119-139.

⁶ A.J. van Dulst ed., *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuisvoelden. Christelijk-Historische Karakteristieken* (Den Haag 1980); zie ook Gerrit Voerman, “‘De Unie waarin we ons thuisvoelden’”. Over de partijcultuur van de Christelijk Historische Unie’, in: *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006) nog te verschijnen.

⁷ *De Tribune*, 22 januari 1929.

⁸ Zie onder meer Henk te Velde, ‘Politieke cultuur en politieke geschiedenis’, in: *Groniek*, 30 (1997) nr. 137, 391-401; idem, ‘Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis’, *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005) 106-123; Hans Righart, *Politieke cultuur. Een omgevingsverkenning* (Meppel/Amsterdam 1989); J.A. Bornewasser, *(On)partijdig? Over partijgeschiedenis* (Amsterdam 1997); en Gerrit Voerman, ‘Christelijk en democratisch. De partijcultuur van het CDA’, in: J.L. Kleuters en Mechthild Ragg ed., *Christen-democratische posities in Nederland, de Bondsrepubliek Duitsland en Europa* (Nijmegen, 2003) 41-52.

⁹ Zie onder meer Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).

¹⁰ Hans Wiegel, *Een partijtje libre* (Den Haag/Rotterdam 1968) 6; Hans van den Doel e.a., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966).

¹¹ Henry Faas, *God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen*, (Utrecht/Antwerpen 1967) 267, 265.

¹² Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001). Een ander voorbeeld is Homme Wedman, 'Hoeden en petten. Socialisme en burgerlijke cultuur in Nederland', in: Remieg Aerts en Henk te Velde ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 218-245.

¹³ Henk te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw*, 28 (2004) nr. 3, 193-205, aldaar 197.

¹⁴ Ook naar deze vormen van 'politieke transfer' is in Nederland nog nauwelijks onderzoek gedaan.

¹⁵ E. Hobsbawm en T. Ranger ed., *The Invention of Tradition* (Cambridge 1993).

¹⁶ Gerrit Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale 1919-1930* (Amsterdam 2001) 453-468.

¹⁷ P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996); zie ook Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 177-262, aldaar 199.

¹⁸ Gerrit Voerman, 'Een politieke kameleon: over het aanpassingsvermogen van de Socialistische Partij in Nederland', in: *Vlaams marxistisch tijdschrift*, 38 (2004), nr. 1, 48-58.